

Martin Paldam¹⁾

ER DER ET ULIGE BYTTE I SAMHANDELEN MELLEM RIGE OG FATTIGE LANDE?
- en positivistisk analyse og kritik af Arghiri Emmanuel's (AE) teori

I det følgende skal der omtales en teori, som - i hvor vel den har alvorlige svagheder - behandler en væsentlig problematik på en højst original måde. Teorien er allerede fra sin fremlæggelse omgivet af et fuldkomment vildnis af sælsomme kontroverser og næsten ubegrænsede mængder af polemik, da det er en marxistisk teori. Desværre vedrører det meste af denne kontrovers ikke teoriens realindhold og indre logik - som har interesseret mig - men emner af dogmatisk, metafysisk og politisk karakter.

I. Indledning om undersøgelsens afgrænsning fra AE's polemik, fra div. "videnskabsteoretiske" problemer og lignende

1. AE's teori skal i det følgende omtales udelukkende ud fra den engelske udgave fra 1972 af den franske original fra 1969, hvortil endnu et par appendices er føjet. Bogen har således to dele: den egentlige fremstilling, der er på 310 sider, og 5 appendices på tilsammen 160 sider. Disse 5 appendices indeholder en diskussion mellem AE selv og Charles Bettelheim.²⁾

På de 310 sider, der udgør selve værket, bruges den mindste del

-
- 1) Lektor ved Aarhus Universitets Økonomiske Institut. Til den 5.1.1975 FN's økonomiske planlægningsekspert i NW State, Nigeria. Artiklen er blevet til, efter at jeg gennemgik Albertsen (71) som pensum i modulet Udviklingsøkonomi for statskundskabsstuderende. Med ordet "positivistisk" menes blot, at teoriens empiriske grundlag og implikationer anses for de altafgørende validitetskriterier, og at simple materialistiske forklaringer principielt foretrækkes frem for komplicerede og metafysiske på de samme ting. I arbejdet har jeg draget stor nytte af flere af mine kollegers viden og skarpsindighed - især har A. Gotfredsens betydelige Marx-kundskab været en god hjælp.
- 2) CB er ligesom AE fransk professor i marxistisk samfundsfilosofi, men tilhører mere entydigt Althusser'skolen, jvf. f.eks. Asplin og Gerholm (74). Det centrale er ideen om, at vor omverdenserkendelse er et produkt af "systemet". Filosofihistorisk er det en variant af N.J. Marr's strukturalistiske marxisme fra 30'erne, eller, om man vil, en marxificeret udgave af G. Berkeley's immaterialisme-teori, som den også er forbløffende analog med i politisk funktion.

Martin Paldam¹⁾

ER DER ET ULIGE BYTTE I SAMHANDELEN MELLEM RIGE OG FATTIGE LANDE?
- en positivistisk analyse og kritik af Arghiri Emmanuel's (AE) teori

I det følgende skal der omtales en teori, som - i hvor vel den har alvorlige svagheder - behandler en væsentlig problematik på en højst original måde. Teorien er allerede fra sin fremlæggelse omgivet af et fuldkomment vildnis af sælsomme kontroverser og næsten ubegrænsede mængder af polemik, da det er en marxistisk teori. Desværre vedrører det meste af denne kontrovers ikke teoriens realindhold og indre logik - som har interesseret mig - men emner af dogmatisk, metafysisk og politisk karakter.

I. Indledning om undersøgelsens afgrænsning fra AE's polemik, fra div. "videnskabsteoretiske" problemer og lignende

1. AE's teori skal i det følgende omtales udelukkende ud fra den engelske udgave fra 1972 af den franske original fra 1969, hvortil endnu et par appendices er føjet. Bogen har således to dele: den egentlige fremstilling, der er på 310 sider, og 5 appendices på tilsammen 160 sider. Disse 5 appendices indeholder en diskussion mellem AE selv og Charles Bettelheim.²⁾

På de 310 sider, der udgør selve værket, bruges den mindste del

-
- 1) Lektor ved Aarhus Universitets Økonomiske Institut. Til den 5.1.1975 FN's økonomiske planlægningsekspert i NW State, Nigeria. Artiklen er blevet til, efter at jeg gennemgik Albertsen (71) som pensum i modulet Udviklingsøkonomi for statskundskabsstuderende. Med ordet "positivistisk" menes blot, at teoriens empiriske grundlag og implikationer anses for de altafgørende validitetskriterier, og at simple materialistiske forklaringer principielt foretrækkes frem for komplicerede og metafysiske på de samme ting. I arbejdet har jeg draget stor nytte af flere af mine kollegers viden og skarpsindighed - især har A. Gotfredsens betydelige Marx-kundskab været en god hjælp.
- 2) CB er ligesom AE fransk professor i marxistisk samfundsfilosofi, men tilhører mere entydigt Althusser'skolen, jvf. f.eks. Asplin og Gerholm (74). Det centrale er ideen om, at vor omverdenserkendelse er et produkt af "systemet". Filosofihistorisk er det en variant af N.J. Marr's strukturalistiske marxisme fra 30'erne, eller, om man vil, en marxificeret udgave af G. Berkeley's immaterialisme-teori, som den også er forbløffende analog med i politisk funktion.

til at fremstille AE's egen teori om det ulige bytte. Den største del bruges til et ganske forunderligt opgør med teorien om de komparative fordele i udenrigshandelen og til en indføring i og et forsvar for den marxistiske arbejdsværdilære.

2. Det forunderlige ved AE's opgør med teorien om de komparative fordele er, at han præsenterer en fuldkomment forældet udgave af det, han angriber. I tabel 1 har jeg sammenlignet AE's vældige litteraturliste med den mest relevante oversigt over moderne udenrigshandelsteori. Sammenligningsartiklen - Bhagwati (65) - er udsendt i et standardværk udgivet af den engelske og amerikanske økonomforening med det formål at få ledende eksperter på de centrale områder til at opsummere udviklingen i den økonomiske teori i årene fra 1950-1965. Netop inden for den "rene" udenrigshandelsteori har der været et meget betydeligt udviklingsarbejde. Det ses af tabellen - og fremgår også meget overbevisende af hans tekst - at AE intet kendskab har til moderne udenrigshandelsteori. Dette er sådan set sørgeligt-ironisk, for en stor del af den behandler netop hans emne: Sammenhængen mellem produktivitet, arbejdskraftindhold, vækst og udenrigshandel m.m.

Tabel 1. Sammenligning af litteraturoversigter hos Emmanuel (72) og Bhagwati (65) - jvf. teksten

Fra år:	-	1800	1900	1930	1950	1960
Til år:	1799	1899	1929	1949	1959	-
Emmanuel	32	69	42	24	47	56
Fælles	-	1	-	6	-	1 ^x
Bhagwati	-	1	2	17	70	57

x) Denne ene er S.B. Linder (61); måske har AE fremskaffet bogen p. g.a. en misforståelse af titlen, der kunne lyde marxistisk. Staffan Burenstam Linder er imidlertid en borgerlig (!) svensk økonom og politiker.

3. En hovedgrund til, at AE's værk bliver så omfattende og til, at helt centrale indvendinger overses, er uden tvivl, at han lægger uimådelig stor vægt på at klæde sin analyse i de tunge og uklare marxistiske termer. Han fanges derfor hele tiden ind af de uendelige sterile kontroverser, der omgiver næsten alle begreber inden for marxismen.

AE skriver rent ud, at man skal opfatte hans teori som et forsøg på at erstatte den "borgerlige" udenrigshandelsteori med en marxistisk, der er solidt baseret på den meget vigtige arbejdsværdilære - noget, som Karl Marx desværre ikke fik tid til. Herigennem ønsker AE at vise, hvordan de rige landes "udbytning" af de fattige foregår igennem udenrigshandelen. I et appendix er AE's udgave af arbejdsværdilæren omtalt. Heller ikke for en diskussion af AE's teori er arbejdsværdilæren imidlertid nødvendig. Jeg skal ikke forsøge at afgøre det åbenbart meget kontroversielle spørgsmål, om AE er en sand marxist eller ej. Det virkelig forunderlige er, at dette spørgsmål øjensynligt er det eneste, der virkelig interesserer marxister, og at man diskuterer det under betegnelsen ét (eller ligefrem dét) "videnskabsteoretisk(e) problem". Man har nemlig udviklet den fikse idé at det særligt fine ved Marx er hans "videnskabsteori", og at denne kan erkendes ved et studium af, om det rette begrebsapparat anvendes.

4. Problemet synes at være, at såvel AE som hans forskellige marxistiske kritikere ikke på nogen måde kan behandle Marx' skrifter som videnskabelige værker skrevet af et menneske for omkring 100 år siden, da verden var noget forskellig fra, hvordan den er nu. Man kan fremfor alt ikke anerkende, at Marx naturligvis anvendte sin tids meget primitive økonomiske analyseteknik og begrebsapparatet, og at disse siden er blevet i høj grad forbedret, sådan at man i dag langt simple og nøjagtigere kan analysere de samme spørgsmål som Marx. En helt central forskel på den økonomiske videnskab på Marx's tid og i vore dage er, at man nu har omfattende og systematisk indsamling af økonomiske data, medens man på Marx's tid kun rådede over enkelte spredte tal fra de mest forskellige kilder. Marx var derfor tvunget til at benytte sig af simple regneeksempler og kvalitative analysemetoder. Overalt i "Kapitalen", hvor han på nogen måde kan, refererer og analyserer Marx imidlertid tal og andet empirisk materiale fra alle mulige kilder, han kan finde. Mindst halvdelen af "Kapitalen" optages af empirisk stof. Intet kan derfor være mere absurd end at drive empirien ud af Marxismen til fordel for spekulativ filosofi og svævende metafysisk begrebsgymnastik - Marx var faktisk ikke astrolog. Derimod var han udover økonom, sociolog m.m. også en meget intolerant religionsstifter og profet, der uafsladelig insisterede på sin ufejlbarlighed, hvad der er kommet mange ulykker ud af.

Når man betragter Marx' værker som den ufejlbarlige åbenbaring af den endelige sandhed, og hans analysemåder som de bedst mulige, så opstår der naturligvis de - også fra andre sandhedsmonopoler - bekendte problemer med fortolkning og store vanskeligheder ved mødet med virkeligheden. Man får først og fremmest brug for en højtudviklet fortolkningslære og bortforklaringsanalyseteknik. Det synes man nu at have fået udviklet i helt enestående grad i de moderne fransktyske "marxkulte". Om nogen af dem er den rigtige marxisme, tvivler jeg på, da de vist gør sig skyldige i det, Marx advarede allermest imod: Idealisme! Man har fremfor alt vendt sig imod tanken om, at man ved hjælp af observationer og målinger af tingenes "ydre skin" - disse irriterende "overfladefænomener" - kan komme til den sande er-

kendelse. Dén kan af en eller anden grund alene nås ved "begrebsteoretiske" studier af Kapitalen. Dette forklarer, hvorfor selv de mest ejendommelige empiriske påstande i AE's værk stort set er passeret uden kritik, medens man har skrevet i hundredevis af sider om hans marxismes korrekthed. AE hører nemlig til de marxister, der endnu har et tydeligt indslag af materialisme, og som i et begrænset omfang ser på tingenes ydre skin. Han forsøger at behandle marxismen som et system af operationelle sætninger, der altså vedrører den observerbare virkelighed og ikke blot noget "dybere".

Det er i dette perspektiv, man skal læse Charles Bettelheims to indlæg af metodeteoretisk karakter. Efter grundige studier af begrebsapparatet hos AE kan CB fastslå, at AE ikke har gennemført "det epistemologiske brud" (dvs. CB anser AE for at være uortodoks), AE er derfor kun en "småborgerlig, prækritisk revolutionær".

Af samme skuffe er på hjemlig grund Dideriksen og Ottesen (73) samt Thorbek (75). Også her får AE ørene i maskinen for ukorrekthed. Så vidt jeg har kunnet se, er hovedparten af den franske marxistiske diskussion af AE's teori af denne type, jvf. Thorp (74). Den er vist af helt intern marxistisk karakter og uudholdelig at læse for den utilvånnede, skrevet som den er i den bekendte stil, hvor lige dele skælds- og fremmedord sammenfattes i disse gammeltyske grammatikalske konstruktioner, der siden mesterens dage har været et så ufejlbarligt vidnesbyrd om den sande lærdom.

Meget træffende har Rubow (38) beskrevet denne type "videnskab" som "de vanvittiges skarpsindighed" med omtrent disse ord: Alt dette er imidlertid ikke blot kuriøst, som et kapitel af de menneskelige dårskabers historie; men det er tillige et symptom på den særlige sygelige tilstand, som opstår, når man i det lange løb beundrer en forfatter hinsides afgudsdyrkelse. Når kritikken og dømmekraften først er suspenderet til fordel for den næsegrus ærefrygt, så opstår til erstatning for de nævnte prosaiske dyder de vanvittiges skarpsindighed. Også marxismen har nu fået sin sufisme, der bedriver metafysik på den store materialist. "Die Wahrheit ist nicht konkret", er deres valgsprog.

II. Teorien

5. I det følgende skal AE's teori behandles som en ganske almindelig videnskabelig teori. Det følgende er derfor hverken marxistisk eller antimarxistisk - det er simpelthen umarxistisk. D.v.s. at AE's tungtknirkende arkaiske terminologi skal lægges helt bort som den unødvendige og besværlige hindring for tanken, den i virkeligheden er. Befriet for sine lænker bliver AE's teori ingenlunde mindre interessant, da han som sagt beskæftiger sig med en meget central problematik i udviklingsøkonomien. Hans teori kan sammenfattes på følgende vis:

Forskellen mellem rige og fattige landes lønninger er langt større end forskellene i produktivitet. D.v.s. at lønomsætningerne er meget lavere i u-landene end i i-landene. Derimod er profitraten nogenlunde ens, da kapital har en langt større international mobili-

tet end arbejdskraft. Derfor er de samlede produktionsomkostninger meget lavere i u-landene end i i-landene, og heraf følger, at de priser, u-landene får for deres varer, er alt for lave i forhold til i-landenes priser. D.v.s. at der gælder et meget ugunstigt bytteforhold mellem u- og i-lande set fra u-landenes synsvinkel, og det bliver stadig dårligere, da i-landenes lønninger hele tiden vokser og dette mere end produktiviteten øges. Samtidig er u-landenes lønninger stabile.

Kernen i AE's argumentation er, at det for ethvert land gælder om at få lønstigninger, der er større end produktivitetsstigningerne, for så kan landet få forbedret sit bytteforhold!

I det følgende skal de empiriske påstande, der ligger til grund for denne teori, analyseres, og desuden skal slutningerne fra led til led i teorien analyseres.

III. Bytteforholdet³⁾ mellem u- og i-lande

6. På side xxiii i indledningen til AE's bog slår han fast, at u-landenes bytteforhold over for i-landene stadig forværres, og at dette har stået på i lang tid. Dette er selve det fænomen, han forsøger at forklare, men det får kun et par siders omtale, og der næv-

---

3) Til benefice for ikke-økonomer skal det oplyses, at et lands bytteforhold defineres som forholdet mellem dets eksport- og importprisindex. Hvis det forværres (d.v.s. falder), så betyder det, at landet får færre importvarer for samme mængde eksportvarer. Hvert af de to prisindex kan beregnes på flg. 4 principielt forskellige måder, idet vi som eksempel ser på, hvordan man kan beregne, hvor mange procent eksportpriserne steg fra 1950 til 1960: (I1): Man beregner, hvad 1960's eksport ville have kostet i 1950's priser og udtrykker dette procentuelt. Dette kaldes et fastprisindex i (nye) 1960 vægte. (I2): Man beregner, hvad 1960's eksport ville have kostet i 1959's priser og udtrykker dette procentuelt. Dernæst beregner man, hvad 1959's eksport ville have kostet i 1958's priser o.s.v., til man når 1950, hvor man så sammenganger de 10 procenter. Dette kaldes Paasche kædeindex, og man siger, at der er løbende vægte. (I3): Man beregner, hvad 1950's eksport ville koste i 1951 priser procentuelt, dernæst hvad 1951's eksport ville koste i 1952 priser o.s.v. til 1960, hvorefter man ganger sammen. Dette kaldes et Laspeyres kædeindex og har altså også løbende vægte. (I4): Man beregner, hvad 1950's eksport ville koste i 1960 priser procentuelt, hvad der kaldes et fastprisindex i (gamle) 1950 vægte. Alle disse index kan naturligvis beregnes i procent af et hvilket som helst år - som altså sættes lig 100 - blot ved at gange med en passende konstant. Endelig kan man i stedet for at bruge hele eksporten som vægte bruge et repræsentativt udvalg.

nes kun et par enkelte velvalgte tal, af hvilke læseren efterlades med det indtryk, at der er tale om en vældig og uafbrudt forværring.

Der var faktisk engang i 50'erne, da de første langtidsanalyser af det engelske bytteforhold fremkom, hvor man mente at kunne påvise en klar tendens til en sådan forværring. Dette gav anledning til to typer aktiviteter. For det første gav teoretikere (R. Nurkse, R. Prebisch og H. Singer) sig til at opstille teorier, der forklarede, hvorfor råvareproducerende lande måtte få en sådan uheldig udvikling i deres bytteforhold - Prebisch's teori minder iøvrigt meget om AE's. For det andet gav statistikere sig til at beregne lange serier for bytteforholdet for andre lande end England. Desuden gav de sig ligefrem til at beregne bytteforhold for hele gruppen af råvareproducerende u-lande under ét over for gruppen af færdigvareproducerende i-lande under ét. Nu er udenrigshandelen relativt velbelyst rent statistisk, så man kunne faktisk lave en hel del beregninger, og i dag findes der en omfattende litteratur om langtidstendenser i bytteforholdet, jvf. f.eks. Lewis (49 og 65), Kenwood og Loughheed (71) og Myint (73) for henvisninger og oversigter over resultater.

7. Det, man har vist, er, at u-landenes bytteforhold igennem de sidste 100 år næppe kan være faldet med mere end en halv snes procent; men at der har været et par dramatiske udsving. Ja, inddrages de sidste 2 års kraftige prisudsving, bliver resultatet oven i købet det modsatte. Sætter vi 1890 til 100, bliver også 20'erne, 40'erne og 60'erne af denne størrelsesorden; men under den store krise i 30'erne faldt bytteforholdet til ca. 60, og under Koreakrigen steg det i 1951 til ca. 130. Såvel i 80'erne og 90'erne som igen i 60'erne synes der at have været en svagt faldende tendens, medens der i årene forud for 1875 var en svagt stigende tendens. Ser man på de enkelte i-lande, har nogle haft stigninger og andre fald i deres bytteforhold; men sjældent virkelig systematisk over mere end højst 20 år i træk. Det er endnu kun enkelte u-lande, man har kunnet følge over så lange perioder; men man har dog beregnet Indiens bytteforhold ca. 100 år tilbage. Det udviklede sig pænt positivt i første halvdel af perioden, medens der ikke er nogen trend fra 1914.

Det er klart, at der er en vis usikkerhed i disse beregninger, og at denne usikkerhed er større end den nævnte halve snes procent på 100 år. Da man af en række årsager (jvf. pkt. 8) skulle forvente, at der var et bias nedad i det anførte u-lands index, så er det af særdeles

gode grunde, "mere uafhængige" forfattere har "udtrykt en agnostisk holdning til, hvad der er blevet afsløret" om bytteforholdet, som AE indrømmer.

Jeg skal kort omtale de mere tekniske finesser i diskussionen: Man kan nemlig tale om to typer af måleproblemer i forbindelse med bytteforholdet: et principielt indexproblem og et eventuelt bias som følge af asymmetriske tekniske fremskridt.

8. Det principielle indexproblem: Man har forsøgt at definere det, man i virkeligheden ønsker at måle, når man beregner et prisindex, som "et idealindex". Dette kan f.eks. gøres som den fælles grænseværdi af et Paasche- og et Laspeyresindex, når indsamlingsperioden (d.v.s. "året" i noten til overskriften til dette afsnit) går imod 0. Det kan også gøres på andre måder, og i alle tilfælde får man et entydigheds- og eksistensbevis. I praksis er man nødt til at sige, at man arbejder med en endelig målenøjagtighed, sådan at idealindexet kan tilnærmes mere eller mindre godt ved beregningen af de forskellige typer index. Ud fra nogle få rimelige forudsætninger om substitution bort fra varer, hvis priser stiger relativt, kan man vise flg. generelle sætning om bytteforhold $B_1 > B_2 > B_3 > B_4$, hvor B_1 er beregnet ved hjælp af fastprisindex i nye vægte, B_2 ved hjælp af et Paasche kædeindex, B_3 er idealindexet, B_4 er beregnet af Laspeyresindex og B_4 af gamle fastprisindex. Man kan nu formulere dette således, at bytteforhold, der regnes bagud fra vægtene, får et bias opad, der bliver større, jo længere der går mellem hvert vægtskifte. Omvendt får bytteforhold, der regnes fremad fra vægtene, et bias nedad, der bliver større, jo længere der går mellem hvert vægtskift.

Disse teoretiske resultater er grundigt diskuteret i Jensen og Ølgaard (63) og Ølgaard (65). Her fremlægges også - og dette er vist enestående - en beregning med alle 4 beregningsmetoder over næsten 90 år af et lands bytteforhold (Danmarks). For at kunne gennemføre disse beregninger har Ølgaard måttet nøjes med et udvalg af repræsentative varer i beregningerne, og i fastprisindexene er vægtene skiftet én gang; alligevel giver beregningerne væsentligt mere end blot et fingerpeg om, hvor stor usikkerheden er i den slags beregninger. Sætter vi 1875:=100, og antager vi, at det søgte idealindex ligger midt mellem B_2 og B_3 , og at disse index giver usikkerhedsgrænserne, så er bytteforholdet i 1963 (Ølgaards slutår) lige netop $100 + 15$; men i mellem tiden har indexet i 1928 været oppe på $125 + 12$ og i 1955 været på $90 + 12$. For fastprisindexene er spredningen ca. dobbelt så stor og dette på trods af et vægtskift midtvejs. Selv om økonomer altid er klare over, at der er fejl og usikkerhed i de tal, de benytter, så er det sjældent, at de har en så klar forestilling som her om, hvor store fejlene er, og i hvilken retning de går.

Den måde, hvorpå man har sluttet, at u-landenes bytteforhold har en faldende lagntidstendens, er typisk ved at slutte modsætningsvis fra langtidsberegninger, der viste, at et eller andet vigtigt rigt land havde en positiv langtidstendens i sit bytteforhold. Disse langtidsberegninger er næsten altid gennemført ved, at man har brugt det sidste år, men virkeligt kendte udenrigshandelens sammensætning (typisk årene lige før 1. Verdenskrig) som vægtår og så har man fundet så mange priser, som man kunne, for hver varegruppe for så mange år bagud som muligt. D.v.s. at disse index typisk har et bias opad for i-landet og dermed et bias nedad for u-landene. Dette alene synes at kunne forklare den omtalte halve snes procents fald, som under alle omstændigheder er inden for målenøjagtigheden fra 100. Det andet måleproblem er princi-

pielt uafhængigt af det første, d.v.s. uafhængigt af, hvilket index der bruges.

9. Den asymmetriske tekniske udvikling. Det er et meget vanskeligt problem for beregningen af de to prisindex, der indgår i bytteforholdet, hvorledes man skal korrigere for kvalitetsændringer i de varer, der indgår i handelen. Med forskellige mindre forbehold kan man sige, at de benyttede metoder forudsætter, at i-landenes og u-landenes handelsvarer har nøjagtigt den samme kvalitetsudvikling, sådan at kvalitetskorrektionen udgår af beregningen. Nu kan man påstå, at der har været en støt kvalitetsforbedring af i-landenes højt udviklede industrivarer, f.eks. for elektronik, biler og alle mulige andre maskiner, medens u-landenes mindre forædlede varer (landbrugsvarer og mineraler) har haft en langt mere konstant kvalitet. D.v.s. at de beregnede index får et bias til ugunst for u-landene. Har f.eks. i-landenes varer blot $\frac{1}{2}$ større årlig kvalitetsforbedring end u-landenes, skulle i-landenes bytteforhold nu stå ved 165 i stedet for 100 i sammenligning med for 100 år siden. Jeg tror ikke, at man ved en mere nøgtern betragtning helt kan afvise denne påstand; men naturligvis er det overordentligt svært at sætte tal på, og mig bekendt er der ingen, der for alvor har forsøgt at måle den relative kvalitetsfaktor. Det er denne påstand, der er fremsat af de forskere, som AE så hånligt omtaler som "ortodokse frihandlere".

Så meget om sagens fakta, for så vidt som de er vel analyserede. Der er også et par forsøg på at beregne bytteforhold endnu længere tilbage, men de er naturligvis meget usikre. De tyder dog på, at u-landene i perioden fra 1820-50 fik en ret stor forbedring af deres bytteforhold, jvf. igen Kenwood and Lougheed (71) og Hansen (72 og 74).

10. Det AE gør i sine spredte bemærkninger om bytteforholdet er, at han "glemmer" de perioder, hvor det forbedredes og kun omtaler de, hvor det forværredes. Først taler han om, at det faldt 40% fra århundredeskiftet til tiden lige før 2. Verdenskrig, og så går han videre et par sider længere fremme med, at det "frem for alt er siden Korea-krigen", at forværringen har været "akut og dramatisk".

Vi bliver derfor nødt til at fastslå, at AE i sin omtale af bytteforholdet griber til rent plattenslageri. I den forbindelse kan der være grund til igen at fremhæve, at dette ingenlunde er typisk for værket. Jeg vil tro, at forklaringen er den simple, at AE har været i god tro, da han udarbejdede sin teori, idet hans videnskabelige horisont jo kun går til midt i 50'erne.

IV. Emmanuels konkurrencedygtighedsparadoks

11. AE's centrale påstand er, at der er meget større forskel på u- og i-landenes lønninger end på deres produktivitet. Dette er på en vis måde rigtigt, men altså netop kun på en vis måde. Efter nogle sider, hvor AE f.eks. sammenligner afrikanske arbejderes løn med deres hvide

formænds, konkluderer han på side 48 (min oversættelse):

"Det er muligt at skønne, at arbejdsintensiteten - arbejdskraftens produktion med det samme kapitaludstyr - for den gennemsnitlige arbejder i u-landene udgør 50 til 60% af den gennemsnitlige arbejders i i-landene. (Der findes ingen generel statistik herover, men alle beregninger lavet af større virksomheder og FN-eksperter tenderer mod denne vurdering).

D.v.s. at hvis vi undersøger, hvad en arbejdstime koster samfundet, og ikke hvad arbejderne tjener, kan vi være sikre på at være i underkanten, hvis vi konkluderer, at når hensyn tages til direkte og indirekte sociale benefits, så er den gennemsnitlige løn i i-landene omkring 30 gange den gennemsnitlige i u-landene, eller når der korrigeres for forskellen i arbejdsintensiteten, omkring 15 gange".

Det første af de to citerede afsnit er faktisk det eneste, AE skriver om den sag (!).

12. Om lønforskellene er der ikke den store uenighed. Her er tallene ret lette at fremskaffe, og bruger vi Danmark som sammenligningsland, er der en nogenlunde god overensstemmelse med, hvad arbejdere får af sociale ydelser og hvad de betaler i skat. (Det er imidlertid ikke tilfældet i Frankrig, hvor mange sociale ydelser betales som arbejdsgiverbidrag, der rent definatorisk ikke kaldes løn - det er altså ikke alene AE's skyld, at danske læsere bliver forvirrede her). Vi kan således sammenligne bruttolønningerne. Jeg kan nu oplyse, at man i efteråret 74 betalte en timeløn på 1,2 - 1,5 kr. til ufaglært løsansat arbejdskraft i Nordnigeria og samtidig lå timelønnen i Danmark på 25-30 kr. for landarbejdere (der kan både læse, skrive, køre traktor m.m.m.), og for ufaglærte i byerhverv på 30-35 kr. Tilsvarende specialarbejdere kaldes i Nigeria for faglærte og får 3-5 kr. i timen. Danmark er vist det højstlønnede land i Europa, og Nordnigeria er lidt under det afrikanske gennemsnit, så alt i alt må vi nok sige, at forskellen ligger et eller andet sted mellem 10 og 20 gange - sikkert ikke så langt fra midten.

For andre u-lande kan man nå lignende tal, der naturligvis bliver mindre, jo højere man rykker op ad udviklingsstigen. De bliver også mindre, hvis man rykker op ad uddannelsesstigen i u-landet (med enkelte undtagelser hvor iblandt dog Indien). For skolelærere er forskellen 3-4 gange mellem Danmark og Nigeria, og for så vidt angår ingeniører og læger tjener den danske højst dobbelt så meget som den nigerianske. Alternativt kan man bruge nationalindkomststatistikken til sammenligninger. Det giver lidt større spredning med 15-30 ganges forskel i gennemsnitsindkomster pr. indbygger mellem rige og fattige lande. Her

er der imidlertid en hel del komplicerede statistiske problemer, hvoraf et par omtales nedenfor.

13. Hvad enten man ser på lønsatser eller på nationalindkomster pr. hoved, er det et meget vigtigt problem for sådanne sammenligninger, om man skal bruge den officielle valutakurs, en anden kurs eller nogle beregnede købekraftspariteter. Der kan meget vel være betydelige forskelle, som helt afgørende kan forrykke sammenligningen f.eks. med en faktor 2 eller 3. Hvis man skal leve som europæer i Vestafrika, vil man typisk finde, at "alting" er meget dyrt. FN's leveomkostningsindex (New York:=100) stod for et års tid siden på ca. 115 kr. for Kbh. og ca. 130 for Lagos i Nigeria, hvad der lå nær gennemsnittet for Vestafrika. Det omvendte er imidlertid også tilfældet. Hvis man forsøger at leve som en fattig afrikaner her i landet, vil man finde det dyrt, omend nok især fordi varer af den typiske landsbykvalitet ikke kan opdrives, så man er tvunget til at købe varer af en langt højere kvalitet.⁴⁾ Netop for Nigeria, der er brugt her, vil jeg imidlertid tro, at en nøjere analyse ville vise, at der højst er en snes procents afvigelse - til en af siderne - mellem den officielle kurs og købekraften. Derimod er der en lang række asiatiske og enkelte østafrikanske lande, hvor en realistisk sammenligning måtte tage hensyn til disse forhold.

14. Dette var den lette del af argumentet, for dernæst skal produktiviteten sammenlignes. Der er en række meget forskellige måder at gøre det på, og desværre ingen internationalt anerkendt terminologi. Jeg skal nævne 3 måder og definere dem som flg.:

(P1) Bruttonationalproduktet, der måles som bruttonationalprodukt pr. hoved.

---

4) Man kan dog også leve meget billigt her, hvis man vil leve af byggrynsgrød, gå i kasseret tøj og bo i en selvbygget jordhytte uden strøm, vand o.l.; man ville have en masse besvær, bl.a. med myndighederne. Problemerne ved beregninger af købekraftspariteter er indexproblemer, som disse er, når de er værst. Når landenes forbrugsmønstre er afgørende forskellige, kan den principielle måleunøjagtighed tit blive betydelig. Det er dog let at give eksempler, hvor man med enhver beregning vil få, at der er en betydelig forskel på kurs og købekraft. De fleste danskere ved f.eks., at "alting" er billigt i Spanien. For blot 10 år siden var "alting" meget dyrt i USA; men nu er det amerikanerne, der gør en dårlig forretning, når de køber den stenhårde danske valuta - dette kan dog meget vel ændre sig igen.

- (P2) Sektorproduktivitet, der er sektorens værditilvækst pr. normalarbejdsår udført i sektoren. Den gennemsnitlige sektorproduktivitet kan beregnes som BNP divideret med antallet af udførte normalarbejdsår i hele økonomien.
- (P3) Relativ arbejdsintensitet, der er defineret med en nordvest-europæisk arbejdsindsats som 100, og man måler nu, hvor meget en u-landsarbejder bestiller, når han anvender nøjagtigt det samme kapitaludstyr.

Det er oplagt, at der er stor forskel på disse produktivitetsmål og store måleproblemer involveret. Det, der især giver problemer, er de store traditionelle sektorer i u-landene, hvor produktionsteknikken er afgørende forskellig i u- og i-lande, og hvor der typisk vil være et meget kortere arbejdsår i u-landet end i i-landet. Dette udtrykker man ofte ved at sige, at der er en meget stor "skjult arbejdsløshed" i disse sektorer i u-landene.⁵⁾

15. Lad os som eksempel sammenligne produktiviteten af landbruget i Nigeria og Danmark. Her i landet har vi 8-10% af befolkningen i landbruget, og dertil kommer 2-4% i de erhverv, der producerer kapitaludstyr m.m. til landbruget. Ved en sammenligning må der tages hensyn til, at der her i landet foregår en omfattende forædling af de producerede "primære kalorier", ved at de sendes igennem kvæget, og til at over halvdelen af værditilvæksten eksporteres. Til gengæld må man modregne importen af kunstgødning, foderkager o.l. Alt i alt får man, at vi producerer 5-6 gange så mange primære kalorier, som vi selv kan konsumere ved hjælp af ca. 12% af befolkningen. I Nigeria er 65% i landbruget, og ud over lige at brødføde sig selv har man måske en halv snes procent netto eksport af landbrugsvarer i forhold til den samlede produk-

---

5) Begrebet "skjult arbejdsløshed" er mangetydigt og har en lidt misvisende klang - det er nemlig en helt anden slags arbejdsløshed end vores "åbne". Den skjulte arbejdsløshed kan eksistere side om side med en alm. åben arbejdsløshed - hvad den som oftest gør - eller den kan eksistere side og side med en udtalt mangel på ufaglært arbejdskraft. De skjulte arbejdsløse er folk, der har en lav levestandard og arbejder lidt; men de opfatter ikke sig selv som arbejdsløse, og søger kun i begrænset omfang arbejde uden for familiens landbrug eller dens markedsbød. Inden for familien deler man så arbejdet mellem sig, og det giver et arbejdsår, der måske er på 25-50% af vores normalarbejdsår, jvf. f.eks. Boserup (65), Myint (73) m.fl.

tion. D.v.s. at det danske landbrug er et sted mellem 20 og 30 gange så produktivt som det nigerianske. Tager man hensyn til en skjult arbejdsløshed af et omfang på f.eks. 50%, bliver forskellen på mellem 10 og 15 gange.

16. Dette var naturligvis grove skøn; men det er stort set tal af denne størrelsesorden, man får, hvis man bruger målene P1 og P2, hvad der også fremgår helt klart af, at nationalprodukt og nationalindkomst er det samme set fra to sider. Disse ting omtales imidlertid ikke af AE, der udelukkende bruger P3 og her kun bringer det citerede afsnit. Andre steder i værket henviser han så til de små produktivitetsforskelle.

Det er vist rigtigt, at der ikke findes generel statistik for P3, som AE hævder; men hans bemærkninger om, at alle er enige om, at der er en forskel på 50-60%, hører til de vilde påstande, og dette af mindst to grunde: For dels er selve begrebet af meget slimmet karakter, når man tænker nærmere efter, og dels er der en betydelig spredning. Vi kan formulere den foregående sammenligning ved hjælp af målene P1 og P2 som, at der i Afrika er et generelt meget lavt produktivetsmiljø. Nu er det klart, at man kan overføre et europæisk produktivetsmiljø til Afrika og heri opsuge et vist antal afrikanere, uden at produktiviteten derved falder særligt meget. En sådan overflytning er naturligvis dyr, og produkterne vil typisk koste mere end de tilsvarende fremstillet i Europa. Det er også klart, at et afrikansk lavproduktivetsmiljø kan opsuge en hel del europæisk teknik uden at produktiviteten virkelig forbedres - det er ikke blot russiske sneplove, men også megen anden fin teknik, der er blevet overført uden at give noget virkeligt bidrag til en højnelse af produktiviteten.

D.v.s. at målet P3 er nøje knyttet til de komplicerede problemer om teknikoverførsel, "appropriate technology" o.s.v. De 50-60%, AE taler om, dækker nu de afrikanere, der med held er opsuget i et europæisk effektivitetsmiljø, altså for den afrikanske chauffør, der kører en lastbil eller bulldozer i et europæisk entreprenørfirma o.l. Går man den modsatte vej og analyserer f.eks. hvor mange sider en afrikansk skrivemaskinemand eller -dame, der sidder ved nøjagtigt den samme skrivemaskine som sin danske kollega, rent faktisk får skrevet i en typisk afrikansk administration, så fås tal på 10-30%. De fuldt nigerianiserede bankafdelinger, der har til huse i fuldt ud lige så monumentale bygninger, og som har næsten lige så meget "isenkram" stående som dan-

ske, har under 10% af den "pengeomsætning" pr. ansat, som en tilsvarende dansk o.s.v.⁶⁾ Og jeg er bestemt ikke den eneste "FN ekspert", der ikke kan godtage AE's ovenfor citerede ord. Generelt kan man nok konkludere, at 50% gælder i europæiske produktivetsmiljøer, og at dette falder støt til måske 10% i afrikanske.

17. Definerer vi nu konkurrencedygtighed som produktivitet divideret med løn, så var AE's (vildt overdrevne) påstand, at de afrikanske arbejdere var 15 gange mere konkurrencedygtige end de europæiske. Vi fandt, at forskellen lå på fra højst 5 gange og ned til at den europæiske arbejder var den mest konkurrencedygtige, omend der dog typisk vil være en konkurrencedygtighed for den afrikanske arbejder på måske et par gange eller tre i forhold til den europæiske. I visse u-lande er forskellen dog betydelig større - dette gælder f.eks. for Hongkong, Singapore, Taiwan o.l.

Denne konkurrencedygtighed opvejes desværre mere eller mindre af, at der er en lang række særlige omkostninger forbundet med at producere i et u-land. Disse særlige u-landsomkostninger er en følge, af, at der er meget betydelig eksterne stodriftsfordele forbundet med at producere i et eksisterende industrimiljø, d.v.s. at hver virksomheds drift utilsigtet skaber fordele for andre virksomheder - fordele som ikke kan ses på dens eget driftsresultat.⁷⁾ I et u-land vil man i mange tilfælde være nødt til at få rå- og hjælpestoffer langvejs fra, og f.eks. er elkraftpriserne 2-3 gange så høje i Vestafrika som her. Man

---

6) IBM har upubliceret statistik for det antal hulkort, der i snit laves af hulledamer verden over ved de samme hullemaskiner. Her står vestafrikanske ved 10-20% af nordvesteuropæiske. Det er let for mig at blive sådan ved, da det har været mit arbejde at gennemgå offentlige virksomheders regnskaber og prognoser gennem to år i Afrika.

7) Det er her i i-landene blevet så uhyre moderne at tale om eksterne ulemper ved en industriproduktion. Man taler om, at der i forbindelse med produktion opstår ulemper i form af forurening, erhvervs sygdomme og m.a. som virksomhederne kan vælte ud på omgivelserne uden at tage hensyn til de herved forbundne skader i deres omkostningsberegninger. Mange mennesker har derved fået en uklar fornemmelse af, at disse ulemper er meget store og truende. Man overser bestandigt, at der også er eksterne fordele, som formentlig er langt større, når alt kommer til alt. Man ser dette, hvis man giver sig til at sammenligne sociale indikatorer mellem i- og u-lande: Det er faktisk her i landet, man kan drikke vandet lige fra hanen, det er her gennemsnitslevealderen er 70 år o.s.v., o.s.v. Ved en nøgtern eftertanke vil man se, at disse forhold ingenlunde er opstået på trods af vores industri, men netop på grund heraf.

er i et vist omfang nødt til at beskæftige udenlandsk arbejdskraft, og en nordvesteuropæer koster ca. 2 gange så meget i Vestafrika som hjemme. Man er nødt til at have en reparations- og vedligeholdelsesafdeling, der kan klare alle eventualiteter o.s.v.⁸⁾

Dette er forklaringen på, at man på trods af arbejdernes konkurrencedygtighed alligevel opretholder høje beskyttelsestoldsatser i de fleste u-lande og på mange måder subsidierer industrierne i Afrika. Alligevel kniber det gevaldigt med at få en kraftig vækst i gang, og de fleste forsøg på at sammenligne profitniveauet i Afrika og NV Europa har vist, at der ikke er ret stor forskel. Dette sidste punkt er AE helt enig i, idet han netop fremhæver kapitalens internationale mobilitet, der udligner profitniveauet, i modsætning til arbejdskraftens meget begrænsede mobilitet, der tillader de store lønforskelle beståen.

Dette forklarer, hvorfor det har krævet betydelig konkurrencedygtighed at få en eksportbaseret vækstproces i gang; men det forklarer også, at når den først er kommet i gang, vil der af og til kunne komme en periode, hvor man har såvel en god konkurrencedygtighed som et godt industrimiljø. Det er i sådanne situationer, at man får de voldsomme eksportbaserede udviklingsspurter som f.eks. den tyske i tiden lige op til 1. verdenskrig, den japanske indtil for nylig, og den, der nu foregår i de omtalte kinesiske randområder. Bemærk her, at det er en forudsætning for denne type "økonomiske mirakler", at konkurrencedygtigheden ikke sættes over styr ved alt for hurtige lønstigninger.

18. Dette var imidlertid en oversigt over nogle helt afgørende forhold, som AE ikke behandler. Han bruger ikke begrebet konkurrencedygtighed, han bemærker ikke, at der er særlige u-landsomkostninger, og han ser kun de langt mindre toldsatser, hvormed i-landene beskytter sig imod u-landenes varer. Efter at have konstateret konkurrencedygtigheden på de 15 gange, og omtalt at profitniveauet er ens, er det som om hans tunge rustning kun lader et snævert synsfelt åbent. Kort sagt, herfra styrer den stakkels mand lige ud i transformationsalgoritmen.

Hvad der sker i dette snurrige regneskema er ikke svært at forstå. Der er to hovedtilfælde. I det første betragtes situationen, hvor kapitaludgifterne er ens i u- og i-landet. Hvis profitterne er ens, kapitaludgifterne ens og omkostningerne (defineret alene ved lønomkost-

---

8) Bemærk at selv om nogle af disse særlige u-landsomkostninger ikke er lønomkostninger, men f.eks. externaliteter, så er andre i og for sig løn, men altså lønomkostninger, der ikke fanges op af AE's 50-60%.

ningerne til "indfødte" arbejdere) er meget lavere i u-landet, så kan enderne naturligvis kun mødes, hvis u-landet får en lavere pris for produktet end i-landet - dette er hvad AE kalder det ulige bytte i egentlig forstand. I det andet tilfælde produceres der ved hjælp af mere kapital i i-landet end i u-landet. Herved fremkommer to årsager til u-landenes lave priser: den førstnævnte, der stadig kaldes for det egentlige ulige bytte, og for det andet den forskel, der så ovenpå dette kommer til, og som skyldes den relativt større kapital i i-landet, hvad AE kalder det ulige bytte i uegentlig forstand. Adskillelsen af de to former for ulige bytte er en længere eksercits, som desuden afhænger af en række forskellige nye forudsætninger, så den skal ikke køres igennem her.

19. Hvis det virkelig forholdt sig, som AE hævder, så er der en masse, som det bliver meget vanskeligt at forklare. Der er enkelte tilfælde, hvor i-landsproducenter har flyttet deres hele produktion, men ikke deres salg, til et u-land (især til lande i Østen) for at drage fordel af den konkurrencedygtige arbejdskraft - hvorfor sker dette ikke i meget større stil? Hvorfor har u-landene typisk meget højere toldbeskyttelse end i-landene? hvordan kan i-landenes producenter konkurrere i u-landene overhovedet? o.s.v.

AE forklarer kun enkelte af disse forhold, og han gør det ved at henvise til i-landenes toldbeskyttelse mod u-landene. Den er også alle "borgerlige" udviklingsøkonomer forargede over; men den er typisk af en helt anden størrelsesorden end de fænomener, AE hævder eksisterer, og der er en lang række tilfælde, hvor denne toldbeskyttelse ikke eksisterer (gamle "moderlande" har typisk ingen beskyttelse over for deres tidligere kolonier).

Den helt centrale påstand hos AE er altså forskellen i konkurrencedygtighed, den bliver hos AE til en ubetinget ulempe for u-landet, og den er opstået i løbet af de rige landes udvikling. Før den industrielle revolution var det anderledes, hævder AE, for da fik alle arbejdere i alle lande en subsistensløn. Da foregik der et lige bytte - vi kan sætte bytteforholdet til 100 (f.eks. i år 1750), og siden da skulle det så være faldet til måske 10 eller 20 set fra u-landenes side, for imedens u-landenes lønninger er forblevet på subsistensniveauet, er i-landenes steget. Denne lønvækst er hos AE det centrale led i udviklingsprocessen.

V. En løndannelsesmodel, som Karl Marx ikke fik tid til at lave

20. Som allerede nævnt har den store videnskabsmand Karl Marx ingen farligere modstander end den bekendte fanatisk intolerante kirkefader af samme navn. Det er denne sidstnævnte, der hele tiden insisterer på ufejlbarlighedsdogmet og dermed forvandler jorden under sin vældige skygge til en ørken. Heldigvis er der enkelte områder, hvor han ikke har skrevet nogen bindstærkt værk. Dette gælder ikke bare udenrigshandelen, men også løndannelsen (jvf. AE p. 323), hvor han dog naturligvis har talrige bemærkninger i forbinelse med behandlingen af værdilæren, læren om den faldende lønandel (der af og til bliver til en faldende realløn) m.m.m.

AE har nu studeret alle disse steder hos Marx, og har så sat sig for at færdigkonstruere den marxistiske løndannelsesteori (jvf. p. 110 herom). Resultatet bliver en teori, som passer som hånd i handske med AE's øvrige teori; men som desværre ikke er så god for revolutionen.

Teorien er, at det dynamiske element i den økonomiske historie er de lønstigninger, som arbejderbevægelsen får gennemført ud over markedsligevægtsprisen for arbejdskraft og imod kapitalisternes modstand. Disse lønstigninger er irreversible, idet de konsoliderer sig i dels et forhøjet eksistensminimum og dels en varig forbedring af bytteforholdet. I en vis mindre grad omsætter de sig også i en forhøjet indenlandsk produktivitet, idet lønstigningerne skaber et forøget marked og dermed baggrund for investeringer, rationalisering m.m.

21. Dette er en generalisering (ad absurdum) af den bekendte fagforeningsapologetiske løndannelsesmodel, som er meget dyrket netop her i Skandinavien (her i landet især af fhv. smedeforbundsformand Hans Rasmussen og professor Erling Olsen), jvf. især svenske-LO økonomer Meidner og Rehn's forskellige skrifter og Det økonomiske Råds formandskabs Rapporter, bl.a. DØRf (69).

Det ville have været et frugtbart analyseområde at udfinde betingelserne for, at lønpres kan fremtvinge produktivitetsfremskridt; men dette behandles netop ikke af AE. Han henviser overhovedet ikke til "borgerlige" økonomer i sit kapitel om løndannelsen, og i lutter iver for at citere Karl Marx bliver hele teorien meget løs i fugerne, hvad AE også selv fremhæver med en afvæbnende åbenhed. F.eks. nævnes ordet "betalingsbalance" ikke i dette kapitel, der sondres ikke mellem konkurrenceudsatte- og beskyttede sektorer o.s.v.

AE's hovedide er bestandig, at når lønningerne stiger mere end produktiviteten, så kan man få forbedret bytteforholdet, og den tanke, at dette jo kunne forværre betalingsbalancen og føre til devalueringer eller arbejdsløshed, falder ham intetsteds ind. I AE's verden er priselasticiteten for eksporten meget lille, og hans indser ikke, at hvis dette virkelig havde været tilfældet, så var det klogeste, et land kunne gøre, at revaluere så tit og så meget som muligt. En langt simple og effektivere politik end den af AE foreslåede eksportskat.

22. Marxister har især hæftet sig ved, at de, der virkelig har fordel af AE's "lønstigningskonsolideringsproces", er arbejderne i de rige lande. De bliver de sande udbyttere, og det er næppe så godt for arbejderklassens internationale solidaritet, hvad AE er fuldt ud opmærksom på.

VI. Slutmorale

23. Det må stå lysende klar for enhver læser, der har studeret AE's værk, at vi her står over for en forsker, som har drevet dybtgående og omfattende studier i Karl Marx' lære, og som er overbevist om, at han har forstået den ret. Jeg vil tro, at hans studier i mesterens skrifter og i dennes forgængeres og samtidiges er af et omfang, som svarer til et normalt universitetsstudium. Alligevel er det naturligvis meget tvivlsomt, om AE har forstået Marx ret. Det er derimod utvivlsomt, at hans teori er nogenlunde så forkert, som en teori kan være: Ved hjælp af bestandige påkaldelser af Karl Marx og nogle observationer, der udgør et meget specielt grænsetilfælde i et vældigt spektrum, forklares en udvikling, som ikke har fundet sted. Undervejs overses masser af åbenbart urimelige konsekvenser af og forudsætninger for den anvendte argumentation.

Jeg vil formode, at hovedårsagen til, at AE render sig så forbløffende mange staver i livet, er, at han insisterer på at bruge den formidabelt tunge og uklare marxistiske terminologi. De utallige vanskeligheder og kontroverser, han dermed automatisk har fået at slås med, har simpelthen lammet hans observationsevne og optaget hans fulde tid med noget, der minder om stridighederne inden for den senmiddelalderlige katolske skolastik.

Vender vi os mod hans danske kritikere, frembyder de et endnu mere patetisk, eller om man vil, tragikomisk syn. Dideriksen & Ottesen

(73) beretter om, hvordan de egentlig havde tænkt sig at studere nogle konkrete problemer for et u-land; men hvorledes de så mere og mere blev fanget ind af "videnskabsteoretiske metodediskussioner" og endte med ikke at frembringe noget som helst andet. Sådan gik det også Thorbek (75). Hun skulle undersøge, om man kunne bruge AE's teori til at forklare Sydjylland's relative underudvikling og valgte at gribe dette emne begrebsteoretisk an og nåede derfor ikke længere. Jo, i sandhed licentiaten har ikke levet forgæves, jvf. Møller (39). Der er vist ikke meget, man kan finde på, som er et mere sterilitetsfremkaldende substitut for videnskab end den centnertunge dyne af snak, som her falbydes under navn af "videnskabsteoretisk metodediskussion".

24. Nuvel, lad den også af alle andre misbrugte mester få det sidste ord. Lad os anvende den "kritiske videnskabs metode" og spørge om, hvad Karl Marx ville have ment om Emmanuels lære. Her er det så heldigt, at han har udtalt sig i selve Manifestet (min understregning):

"Gennem den hastige forbedring af alle produktionsmidler, og gennem de vældigt forbedrede kommunikationer river bourgeoisiet alle nationer, selv de mest barbariske, ind i civilisationens kreds. De billige varepriser er det tunge artilleri, hvormed bourgeoisiet skyder alle kinesiske mure sønder og sammen, og hvormed selv barbarernes mest hårdnakkede fremmedhad tvinges til kapitulation".

— * —

Appendix I. Arghiri Emmanuels fornuftige arbejdsværdilære - cost-plus prisdannelse og et omkostningsbias

1. Der er ingen tvivl om, at Karl Marx selv lagde stor vægt på sin arbejdsværdilære (herfra: arvl), og som følge heraf har alle marxister siden da også haft en sådan, selv om de unægtelig har været noget forskellige. Der er heller ingen tvivl om, at Marx havde sin arvl fra Ricardo, der anså sin arvl for en salgs pristeori, idet han dog efterhånden anså den for at være en temmelig dårlig pristeori. Ricardo havde sin arvl fra Adam Smith, der havde flere af slagsen, omend de spiller en meget beskednen rolle jvf. Gotfredsen (75). Samtidig med at Marx udviklede sin arvl, forsvandt den fra den øvrige økonomiske teoridannelse, og i moderne økonomisk teori optræder den kun af og til som et særligt simpelt grænsetilfælde. Bortset fra denne historiske udvikling er der overmåde stor tvivl om denne lære: Hvori den består, hvad man skal bruge den til, og hvad Karl Marx virkelig mente herom.

2. For enhver vare opereres der i alm. teori med dels en pris, der er direkte observerbar, og dels en produktionsomkostning, der med visse forbehold kan beregnes. Man kan naturligvis dele disse omkostninger i forskellige komponenter og evt. erstatte dem med reproduktionsomkostningerne. Man har en ret omfattende teoridannelse omkring omkostningsbegrebet og en prisdannelsesteori, hvori omkostningerne indgår

(73) beretter om, hvordan de egentlig havde tænkt sig at studere nogle konkrete problemer for et u-land; men hvorledes de så mere og mere blev fanget ind af "videnskabsteoretiske metodediskussioner" og endte med ikke at frembringe noget som helst andet. Sådan gik det også Thorbek (75). Hun skulle undersøge, om man kunne bruge AE's teori til at forklare Sydjyllands relative underudvikling og valgte at gribe dette emne begrebsteoretisk an og nåede derfor ikke længere. Jo, i sandhed licentiaten har ikke levet forgæves, jvf. Møller (39). Der er vist ikke meget, man kan finde på, som er et mere sterilitetsfremkaldende substitut for videnskab end den centnertunge dyne af snak, som her falbydes under navn af "videnskabsteoretisk metodediskussion".

24. Nuvel, lad den også af alle andre misbrugte mester få det sidste ord. Lad os anvende den "kritiske videnskabs metode" og spørge om, hvad Karl Marx ville have ment om Emmanuels lære. Her er det så heldigt, at han har udtalt sig i selve Manifestet (min understregning):

"Gennem den hastige forbedring af alle produktionsmidler, og gennem de vældigt forbedrede kommunikationer river bourgeoisiet alle nationer, selv de mest barbariske, ind i civilisationens kreds. De billige varepriser er det tunge artilleri, hvormed bourgeoisiet skyder alle kinesiske mure sønder og sammen, og hvormed selv barbarernes mest hårdnakkede fremmedhad tvinges til kapitulation".

— * —

Appendix I. Arghiri Emmanuels fornuftige arbejdsværdilære - cost-plus prisdannelse og et omkostningsbias

1. Der er ingen tvivl om, at Karl Marx selv lagde stor vægt på sin arbejdsværdilære (herfra: arvl), og som følge heraf har alle marxister siden da også haft en sådan, selv om de unægtelig har været noget forskellige. Der er heller ingen tvivl om, at Marx havde sin arvl fra Ricardo, der anså sin arvl for en salgs pristeori, idet han dog efterhånden anså den for at være en temmelig dårlig pristeori. Ricardo havde sin arvl fra Adam Smith, der havde flere af slagsen, omend de spiller en meget beskednen rolle jvf. Gotfredsen (75). Samtidig med at Marx udviklede sin arvl, forsvandt den fra den øvrige økonomiske teoridannelse, og i moderne økonomisk teori optræder den kun af og til som et særligt simpelt grænsetilfælde. Bortset fra denne historiske udvikling er der overmåde stor tvivl om denne lære: Hvori den består, hvad man skal bruge den til, og hvad Karl Marx virkelig mente herom.

2. For enhver vare opereres der i alm. teori med dels en pris, der er direkte observerbar, og dels en produktionsomkostning, der med visse forbehold kan beregnes. Man kan naturligvis dele disse omkostninger i forskellige komponenter og evt. erstatte dem med reproduktionsomkostningerne. Man har en ret omfattende teoridannelse omkring omkostningsbegrebet og en prisdannelsesteori, hvori omkostningerne indgår

med betydelig vægt, især på lidt længere sigt. I den mest simple af alle prisdannelses teorier bestemmes priserne af omkostningerne + en standardprofit. Man kalder dette for "costplus" eller "markup" prisdannelse. Det har kunnet vises, at denne prisdannelsesmodel spiller en ret stor rolle i praksis. Stort set hele denne analyse med begrebsapparat, empirisk testning og anvendelse stammer fra tiden efter Karl Marx, og han har derfor været afskåret fra at benytte den her indsamlede teoretiske og empiriske viden.

Arvls centrale påstand er, at der til hver (materiel) vare foruden dens pris knytter sig en værdi, der kan angives i homogene enheder af socialt nødvendigt arbejde, der er medgået til produktionen, respektive kræves til reproduktionen. (Både ved omkostninger og værdier kan man altså helt analogt tale om produktion og reproduktion - vi skal i det følgende ikke skelne).

3. I Marx' system kommer man fra værdier til priser via den kluntede kvasi-statiske transformationsalgoritme, som det har været let for antimarxister at sønderlemme. En række umarxister af mere objektivistisk observans har imidlertid kunnet vise, at hvis man erstatter værdierne med omkostninger og transformationsalgoritmen med visse dele af mere moderne pristeori, så kører den marxistiske vækst- og fordelingsmodel bedre og ikke dårligere end hos mesteren selv, jvf. f.eks. Robinson (66), Morishima (73), Bronfenbrenner (67) m.fl. Ja, endog det meste af udbytningsdemagogien kan man også redde, hvis man siger, at værdierne og omkostningerne er "næsten" det samme. Det er derfor svært at hævde, at arvl er noget virkelig centralt for marxismen. Alligevel er der skrevet i tusindvis af sider og udkæmpet masser af fejder om dette "uvæsentlige" emne, jvf. Samuelson (71) og AE (især appendix V).

4. Det er let at vise, at det både teoretisk og rent praktisk er særdeles vanskeligt at måle i homogene enheder af socialt nødvendigt arbejde, og mig bekendt har marxister heller ikke givet sig i kast med at udvikle nogen empirisk måleteknik for værdierne, men bruger omkostningerne korrigeret en smule, hvis de en sjælden gang vover sig i kast med empirisk arbejde.

I Østblokken anvender man arbejdsværdilæren i lærebøgerne om kapitalismens ulykker of fordærv; men herudover fører den en meget upåagtet tilværelse. Smgl. f.eks. Plotnikov (74) eller nyere østeuropæiske dirftsøkonomer som f.eks. Fiszal (66), Horvat (64) og Kornai (67), der enten ikke omtaler den, eller affærdiger den som irrelevant under socialismen. For alle praktiske formål er arvl derfor en helt teoretisk kategori, der er meget nært beslægtet med omkostningerne.

5. Nu har Halldor Laxness ganske vist skrevet med held om, hvad Egil Skallagrímsson ville have ment om TV; men ellers er det vist stort set lidet konstruktivt at diskutere sådanne spørgsmål. Den betydelige litteratur om, hvad Karl Marx ville have ment om moderne økonomisk terminologi, skal jeg derfor lade ligge, bortset fra den alm. påstand, at han systematisk anvendte den mest moderne terminologi, og mig bekendt intetsteds foretrak århundredgamle betegnelser i sin forskning.

Det, der derimod nok er værd at diskutere, er, om man kan få noget ud af at genindføre værdier i den alm. økonomiske teori enten ved siden af omkostninger og priser, som et tredje karakteristikum for varer, eller i stedet for et af de andre to. D.v.s. problemet er, om der er noget, man kan gøre bedre ved hjælp af de teoretiske begreber "værdierne", end man kan gøre ved hjælp af de empiriske begreber. Der er fak-

tisk en hel del teoretiske konstruktioner i økonomien (som f.eks. indifferenskurvesystemer), så også "borgerlige" økonomer er velkendte med, at begreber af ikke-empirisk karakter kan være pædagogisk nyttige til at bringe den logiske struktur i et argument frem. Jeg hører imidlertid til dem, der mener, at når man har nærtbeslægtede målelige begreber, så påhviler der dem, der argumenterer for at anvende metafysiske begreber, en tung bevisbyrde for, at disse begreber er nødvendige.

6. Når man med dette udgangspunkt vender sig imod AE's mange sider om arbejdsværdilæren, så får man en glædelig overraskelse, for AE får faktisk noget ganske fornuftigt ud af læren; men først må man gå grueligt meget ondt igennem. Han begynder nemlig med mange sider skolastiske knæbøjninger og alskens polemik mod de onde og tåbelige "borgerlige" økonomer. Marxister er vist de eneste, der i dag husker, læser og altid fordømmer Sismonde de Sismondi og en række andre af de noget mindre ånder fra århundredskiftet (altså skiftet fra år 1799 til 1800), som mesteren har kendt og hadet, og som derved har opnået en særpræget form for udødelighed. Desuden skriver AE ligesom mesteren et langt stykke om sådanne økonomier, hvor der produceres uden kapital, og hvor arbejdsværdilæren tænkes at gælde særlig godt. (AE forestiller sig faktisk, at der er nogle særligt mørke steder i Afrika, hvor man udveksler en ko for en kano i forhold til deres arbejdsværdier, hvad der næppe kan være rigtigt). Derefter er der en masse snak om, at spørgsmål om arvl vedrører, om enten omkostningerne bestemmer priserne, eller det er omvendt, jvf. pkt. 8 nedenfor. Når man så efterhånden bliver helt fortvivlet over, hvad den gode mand egentlig mener, så fremgår det omsider, at han mener, at sagens kerne er, at der gælder en costplus prisdannelse i det lange løb. Hvis man tror det, kan man jo med en vis tilnærmelse regne med cost-plus modellen i de mere langsigtede vækst- og fordelingsmodeller. Dette er vist den mindst kontroversielle neoklassiske sætning, man kan fremsætte.

AE får altså noget relativt fornuftigt ud af arvl, og han hævder endvidere, at dette var, hvad Marx virkelig mente. For at underbygge denne sidste påstand fremsætter han i massevis af henvisninger og citater fra mesterens omfattende produktion. Der er ganske vist flere steder - stærkest p. 323 - hvor AE skriver, at mesteren med mellemrum har skiftet mening og af og til udtrykt sig uklart om arvl. En sådan påstand er egnet til at forarge dem, der går ud fra, at den store mester ikke var et menneske, og den har da også ophidset mange.

7. Arvl optræder desværre ikke bare i denne fornuftige udgave i AE's bog, men i to andre udgaver, som jeg skal kalde hhv. et omkostningsbias og en metafysisk kategori.

Det er vist en almindelig psykologisk observation, at dersom man har held til at få ryddet sin bevidsthed for nogle tågebanker, hvori man i længere tid har famlet sig vej, så oplever man en uhyggelig tendens til, at de lejrer sig i underbevidstheden og viser sig i form af et bias. Jeg tror, det er det, der ligger bag AE's forunderlige tilbøjelighed til kun at se de direkte arbejdsomkostninger og hele tiden glemme de meget betydelige "andre" omkostninger, der er forbundet med at producere i et u-land, jvf. afsnit IV. Det er særdeles let at vise, at der også hos mange andre marxister optræder denne tilbøjelighed til at overvurdere lønomkostningerne til arbejderne på alle andre omkostningers bekostninger. Således lever arbejdsværdilæren videre, som et bias - en pudsig irrationalitet - sådan som man får det efter en stor tro, der er reduceret til overtro.

Charles Bettelheim ser arbejdsværdilæren som en hovedhjørnesten i opgøret med den borgerlige, positivistiske, objektivistiske, prækritiske pseudoværdifri videnskab. Hans udgave er derfor metafysisk, d.v.s. den vedrører noget "dybere" end det observerbare. Der er tale om nogle kvalitative kategorier af meget central betydning for epistemologispringet, d.v.s. om noget, som fuldkomment unddrager sig den materielle verden - det er de rene ideer.

8. Sluttelig et lille hjertesuk. For ca. 30 år siden er der opstået en helt værdifri matematisk terminologi og teknik til analysen af modellens kausale struktur. Et simpelt instrument som i høj grad letter økonomiske diskussioner. Man taler om endogene og exogene variable og om rekursive og simultane modelstrukturer, jvf. f.eks. Kogiku (68) eller Hansen og Paldam (73) for en kort og klar fremstilling. AE kender (naturligvis) ikke denne terminologi, og det får ham til at fylde side efter side med langstrakte og forvirrede udlægninger af, hvad der bevirker hvad, og hvorfor marxister har ret i, at kausaliteten kun kan gå den ene vej, og at rase mod "borgerlige" økonomers cirkelslutninger o.s.v. Nogle gange har man det indtryk, at AE tror, at arvl er nødvendig for at forhindre, at Marx's udviklingsmodel bliver simultan, hvad man som Marxist ikke kan klare. Jeg har også set argumentet hos andre end marxister: For at forhindre en simultan sammenhæng i sin grundlæggende model indfører man en metafysisk variabel i modellen - fikst ikke?

Appendix II: Kommenteret litteraturoversigt

Albertsen, Niels: Det ulige bytte, Politica 1/2-1971 (30 sider). Klar og indforstået oversigtsartikel over AE's teori. Andre artikler om AE i samme nr.

American Economic Association (Readings serien Vol. XI): Readings in International Economics, Allen and Unwin, London 1968. Et forsøg på at samle og genoptrykke de vigtigste bidrag til udenrigshandelsteorien fra 1949-68. Der er i alt optrykt 33 artikler, hvoraf ingen nævnes af AE. Han har dog kendskab til det foregående bind fra 1949 om udenrigshandelsteori fra den amerikanske økonomforening.

Amin, Samir: Accumulation on a World Scale, A Critique of the Theory of Underdevelopment. Vol. I. Monthly Review Press, N.Y. 1974 (fransk original Paris 1970). I kap. 1 diskuteres AE's teori, og der er dele af en realkritik. Amin bygger også til dels på Marx, men er selv profet og forsøger at skabe sin egen særlige u-landsmarxisme.

Amin, Samir: Neo-Colonialism in West Africa. Penguin, London 1973 (fransk original Paris 1971). En anvendelse af AE's teori (p. 9-11), hvor produktivitet defineres helt anderledes og en ganske anden teori derved fremkommer.

Asplin, Kurt & Thomas Gerholm (red.): Positivism/Marxisme/Kritisk teori retninger inden for moderne videnskabsfilosofi. Gyldendal Kbh. 1974 (rev. udg. af svensk original fra 1972). Filosofisk værk med spredte og underlige bemærkninger om økonomi.

Bhagwati, Jagdish: The Pure Theory of International Trade: A Survey.

Fra Surveys of Economic Theory: MacMillan, London 1965. (84 sider). Standardoversigten over udviklingen af den moderne udenrigshandels-teori.

Bjerke, Juul: Langtidslinier i Norsk Økonomi 1865-1960. Statistisk Sentralbyrå, Samfunnsøkonomiske Studier 16, Oslo 1966. Indeholder bl.a. en analyse af det norske bytteforhold for perioden - det er mere konstant end det danske, men har heller ingen langtidstendens.

Blaug, M.: Economic Theory in Retrospect. Heineman, London 1962. Hovedværk i nyere teorihistorie. God oversigt over Marx's bidrag til den økonomiske teoris udvikling.

Boserup, Anders: Unequal Exchange and the Structure of Imperialism - a collection of notes. IPCR/AB-8.3.71. Kbh. 1971. Upretentiøst internt arbejdsrapport.

Boserup, Ester: The Conditions of Agricultural Growth. Allen & Unwin, London 1965. Sammenhæng mellem arbejdsindsats og befolkningstæthed i traditionelt landbrug, mange data.

Boserup, Mogens: Den Naive Anti-Kolonialisme fra forfatterens Hjælper vi? Gyldendals Uglebøger, Kbh. 1967. Indeholder bl.a. det anførte Marx-citat.

Bronfenbrenner, M.: Marxian Influences in "Bourgeois" Economics (12 sider) fra American Economic Associations 79. årlige møde, sessionen om Das Kapital: A Centenary Appreciation med andre bidrag af Letiche, Erlich, Samuelson, Domar, Gordon og Gordon. Trykt i American Economic Review, Papers and Proceedings, Vol. LVII, May 67, No. 2.

Chenery, Hollis B.: Comparative Advantage and Development Policy, a Survey. Fra Surveys of Economic Theory, MacMillan, London 1965. (31 sider) med 66 litteraturhenvisninger, hvoraf de 8 er med hos AE. Indeholder meget nuanceret og skarpsindig sammenfatning af den for AE mest relevante forskning.

Dideriksen, Marianne & Tine Ottesen: Videnskab og Imperialisme, en udledning af det marxistiske imperialismebegreb og en analyse af nogle marxistiske imperialismeteorier. SR, Kbh. 1973. Med udgangspunkt i især Frankfurterskolens Marxlæsning foretages en begrebsmæssig korrekthedsanalyse af bl.a. AE, som det går ilde. Disse forf. tror også, at de har forstået Marx ret.

DøRf (Det økonomiske Råds formandskab): Udviklingen i Danmarks internationale konkurrenceevne. Kbh. 1969. Den omtalte konkurrencedygtighed er et af den samlede konkurrenceevnes aspekter.

Emmanuel, Arghiri: Unequal Exchange, A Study of the Imperialism of Trade. NLB London 1972. Oversat og udvidet udgave af L'échange inégal, Maspero, Paris 1969. Genstanden for vort studie.

Fizel, Henryk: Investment Efficiency in a Socialist Economy. Pafistwowe Wydawnictwo Ekonomiczne og Pergamon Press, Warszawa og Oxford 1966. Moderne polsk driftsøkonomi, arbejdsværdilæren omtales ikke.

Gotfredsen, A.: Nogle kommentarer til Malthus/Ricardo Debatten om Værdiproblemer. Økonomisk Institut, Memo 75-1, Århus 1975. Gennemgang af udviklingen i arbejdsværdilæren fra Adam Smith til Ricardos stigende

vanskeligheder med læren og hans diskussioner herom med Malthus.

Hansen, J. og M. Paldam: SMEC. Kbh. 1973. Kap. I.7 og III.1-5 indeholder en kort oversigt over moderne modelbygningsterminologi.

Hansen, Svend Åge: Økonomisk vækst i Danmark Bind I. 1970-1914, Bind II: 1917-1970. Gad, Kbh. 1972 og 1974. Beregner bytteforholdet fra 1815-1875, hvor vi var et u-land, der eksporterede landbrugsprodukter til i-landet England. Her var en klar positiv trend i u-landets bytteforhold.

Horvat, Branko: Toward A Theory of Planned Economy. Yugoslav Institute of Economic Research, Beograd 1964. Arbejdsværdilæren afvises som irrelevant for en socialistisk stat.

Jensen, Arne og Anders Ølgaard: Indeksproblemer. Duplikeret Memo fra Kbh. Universitets Økonomiske Institut, Nr. 4, 1963. Se især artikler af Frisch og Ølgaard.

Kay, Geoffrey: Development & Underdevelopment. A Marxist Analysis. MacMillan 1965. Klart skrevet fremstilling. Forf. mener, som så mange andre, at have forstået Marx ret. Skarp kritik af AE.

Kenwood, A.G. and A.L. Lougheed: The Growth of the International Economy 1820-1960. Allen & Unwin 1971. Solid oversigt over den eksisterende viden om den internationale handel, incl. handelspolitik, kapitalbevægelser, bytteforhold m.m.

Kogiku, K.C.: An Introduction to Macroeconomic Models, McGraw-Hill, New York 1968. Kort og klar redegørelse for moderne modelbygningsterminologi, modelstrukturer o.l.

Kornai, J.: Mathematische Methoden bei der Planung der Ökonomischen Struktur. Verlag die Wirtschaft, Berlin (Øst) 1967. Moderne avanceret ungarnsk driftsøkonomi. Arbejdsværdilæren omtales ikke.

Larsen, J. & Søren Villadsen: Ulighed mellem regioner. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1975. I kap. 3 af H.S. Marcussen, V. Plum og især S. Thorbek diskuteres anvendelsen af AE's model til at forklare "udbygningen" af Sydjylland. Dele af en kritik af AE, men først og fremmest en "begrebsteoretisk" kritik forsøges: AE er for "øverfladisk" (d.v.s. konkret).

Laxness, Halldor: Egil Skallagrímsson og TV. Fra forfatterens: De islandske Sagaer og andre essays. Gyldendal. Kbh. 1963.

Lewis, W. Arthur: Economic Survey 1919-1939. Allen and Unwin, London 1949. Tidlig analyse af bytteforholdet mellem u- og i-lande.

Lewis, W. Arthur: Economic Development and World Trade (15 sider). Fra E.A.G. Robinson (ed.): Problems in Economic Development. Proceedings of a Conference held by the International Economic Association. MacMillan London 1965. Jvf. også artikler af Dantwala og Onitiri i samme bind.

Linder, S.B.: An Essay on Trade and Transformation. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1961. Eneste værk fra den "borgerlige" udenrigshandelsteoris sidste 25 år, som AE har med.

Marx, K. (og F. Engels): Det Kommunistiske Manifest. (original 1848) flere oversættelser.

Marx, K. (delvis udgivet af F. Engels): Capital (originaler 1867-1894). Progress, Moskva 1965-67. Engelsk udg. fra Marx-Lenin Institutet i Moskva.

Morishima, M.: Marx's economics: A dual theory of value and growth. Cambridge UP, 1973. Hovedresultaterne sammenfattes i Samuelson (71) diskussionen.

Myint, Hla: The Economics of the Developing Countries. (4th ed.). Hutchinson, London 1973. Omtaler bytteforhold, skjult arbejdsløshed m.m.

Møller, P.M.: En Dansk Students Eventyr. Kbh. 1839 og senere. Indeholder bl.a. en analyse af videnskabsteoretiske metodediskussioners frugtbarhed.

Ohlsson, Lennart: Utrikeshandel och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871-1966. Industriens Utredningsinstitut. Uppsala 1969. De beregnede bytteforhold viser en jævn vækst fra 1870 til 1914, men ingen tendens siden da. Alt i alt synes der her at være en klar forbedring over de 100 år.

Plotnikov, K.N. (ed.): The Soviet Planned Economy, Progress, Moskva 1974. Elementær og autoritativ fremstilling af den sovjetrussiske økonomi. Arbejdsværdilæren afvises som irrelevant under socialismen p.g.a. at arbejdsstyrken er allokeret til virksomhederne uden hensyn til grænseproduktiviteten.

Robinson, J.: An Essay on Marxian Economics. MacMillan, London 1966. Hovedværk i den objektivistiske marxforskning.

Rubow, Poul V.: De Vanvittiges skarpsindighed. Fra forfatterens: Scrap Book, Kbh. 1938. Genoptrykt i: Kunsten at skrive og andre Essays. Gyldendal, Kbh. 1964. Delvis citeret i pkt. 4.

Samuelson, P.A.: Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices. (33 sider). Journal of Economic Literature, Vol. IX, No. 2, 1971. Herefter er der fulgt i alt 9 indlæg i de flg. numre af hhv. Abba P. Learner, Martin Bronfenbrenner, William J. Baumol, Michio Morishima og Samuelson, der alt sammen drejer sig om, hvad Marx kan have ment, og under hvilke omstændigheder dette er rigtigt eller forkert. Der er næsten 100 henvisninger til litteraturen om disse spørgsmål. Meget kontroversiel er især Samuelsons uærbødige form, men i langt mindre grad hans indhold.

Thorbek, S.: se Larsen og Villadsen (75).

Torp, J.E.: Om de franske marxisters diskussion af det "ulige bytte". Tidsskrift for Politisk Økonomi, 1974, nr. 3. Andre artikler om AE's teori i samme nr. Her omtales også forskellige nyere varianter af AE's teori, der dog stort set rammes af samme kritik som AE's egen grundudgave af teorien.

Ølgaard, A.: Growth, Productivity and Relative Prices, Gad, Kbh. 1966. I del III er der en grundig teoretisk og empirisk analyse af det danske bytteforhold fra 1875-1963.